

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Velî Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

IV. ULUSLARARASI ALEVİLİK VE BEKTAŞİLİK SEMPOZYUMU

(18-20 EKİM 2018 ANKARA)

BİLDİRİLER KİTABI

Editörler:

Doç. Dr. Orhan KURTOĞLU

Dr. Ayşe ÇAMKARA ERGİNER

1. CİLT

ANKARA- 2018

IV. ULUSLARARASI ALEVİLİK VE BEKTAŞİLİK SEMPOZYUMU

(18-20 EKİM 2018 ANKARA)

BİLDİRİLER KİTABI

Birinci Basım, Aralık 2018

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Orhan KURTOĞLU
Dr. Ayşe ÇAMKARA ERGİNER

ISBN

978-605-7893-01-7 (1.c)
978-605-7893-02-4 (2.c)
978-605-7893-00-0 (Tk)

e-ISBN

978-605-7893-03-1

DÜZELTİ

Ebru KARADAŞ

GRAFİK TASARIM VE BASKI

Asil Organizasyon AŞ. Aşağı Öveçler Mah. 1332. Cad. No: 7/8 Çankaya / Ankara

IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı'ndaki yazıların yasal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

© Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları

Her hakkı saklıdır. Bu kitabın hiçbir kısmı yayıncısının yazılı izni olmaksızın elektronik veya mekanik, fotokopi, kayıt ya da herhangi bir bilgi saklama, erişim sistemi de dâhil olmak üzere herhangi bir şekilde çoğaltılamaz.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Emniyet Mahallesi Abant 1 Caddesi No:10 E Blok 3. Kat
Teknikokullar Yenimahalle ANKARA

Telefon: +90 31202 23 46 • **Belgegeçer (Faks) :** +90 312 202 28 84

ALEVÎ BEKTAŞÎ MAKÂLÂT VE BUYRUKLARINDA ZAHİRÎ-BATINÎ HAC VE KÂBE TELAKKİSİ

The Apparent-Esoteric Hajj And Ka'ba Concept In Alevi Bektashi Makalat and Buyruks

Emrah DİNDİ*

Öz

Mekke'de Kâbe evinin etrafında tavaf, Arafat ve Müzdelife mekanlarında vakfe, Mi-na'da şeytani taşlama ve Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y ile gerçekleştirilen Hac ibadeti, Kur'ân'ın en temel ritüelleri arasında yer almaktadır. İslam bilginleri belli vakitlerde, belli kalıp ve şartlarla yerine getirilen bu ibadetin ne olduğu konusunda hemfikirdirler. Bununla beraber özellikle de Süfizm ve onun Anadolu'da bir uzantısı olan Alevîlik-Bektaşîlik'te ve bunların klasik kaynaklarında her ne kadar zahirî/şekilsel ibadetlerin muhalifi, mugayiri olmasa da en azından bunların mukabili olan bir takım batnî, (*ezoterik*) derûnî, (içsel, ruhî) Kâbe ve Hac telakkileri de geliştirilmiştir. Bu telakkilerin de etkisiyle günümüzde kimi Alevî-Bektaşîler, bu alanda İslam'ın büyük gövdesinden, Ortodoks İslam anlayışından koparak Alevî ibadet felsefesinde şekil ve biçimden ziyade içtenliğin, özün önemli olduğu, Kur'ân'daki Hac ritüellerinin bu günkü haliyle, Sünnîlerdeki algılanış ve uygulanış şekliyle olmadığı ve asıl Haccin gönül kâbesini imar ve inşa etmek, insanı memnun etmek olduğu şeklinde bir söylem geliştirmeleri, bu söylemin en azından klasik kaynaklara mutabık ve muvafık olup olmadığı problemini gündeme getirmiştir. Dolayısıyla bu probleme ışık tutacağı düşüncesiyle makalede, Bağdat, Basra ve Kûfe'de mutasavvıflarla başlayan, Hacı Bektaş Veli ve Şeyh Safî'ye nispet edilen *Makâlât* ve *Buyruk* gibi Alevî-Bektaşî temel klasiklerinde, dört kapıda (şeriat, tarikat, marifet ve hakikat) yer alan Kâbe, Tavaf, Sa'y ve Vakfe yorumları ve bu yorumlara referans gösterilen ayetler etraflıca irdelenmiştir. Araştırma neticesinde, Alevîlik-Bektaşîlik'te ilk ve en alta, şeriat kapısında yer alan, organların belli şekil ve kalıbıyla sergilenen zahirî/sûrî Kâbe ve Hac ritüelleri yok sayılmamakla birlikte Hac mekan ve ritüellerinin tarikat, marifet ve hakikat kapısı yorum ve ilkelerinin esas ve ideal kulluk biçimi kabul edildiği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alevî-Bektaşî, *Makâlât*, *Buyruk*, Kâbe, hac, gönül, Kur'ân

Abstract

The Hajj ritual, which is performed with Tawaf around the Ka'ba in Mecca, Waqfa in Arafat and Muzdalifa areas, stoning the devil in Mina, and the Sa'y between Safa and Merwe Hills, is among the most basic rituals of the Quran. Islamic scholars have had a consensus on what this ritual, which is performed within certain times with certain structures and conditions, is. However, especially in Sufism, and in Alawi-Bektashi belief system, which is the extension of it in Anatolia, and in its classic sources, at least their counterparts, some esoteric, inner, spiritual Ka'ba and Hajj rituals were also developed although these were not the opponents and adverse of the apparent/formal rituals. Under the influence of these concepts, some Alevi-Bektashis have developed a discourse claiming that the sincerity and core were important rather

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Türkiye, emrahdindi@sinop.edu.tr

than the form and shape in Alevi ritual philosophy by moving away from the grand body of Islam, the Orthodox Islamic belief; and the Hajj ritual in the Quran was not in the form that is understood in the Sunni belief system in today's Islamic world; and the real Hajj was building and improving the Ka'ba of the soul, pleasing the human, which brought into the agenda the debates on whether this discourse agreed and complied to the classical sources of Islam. For this reason, by considering that this will cast light on this problem, the interpretations on the Ka'ba, Tawaf, Sa'y and Vaqfa, which are mentioned in the Four Gates (Sharia, Tarikat, Marifet and Hakikat), in the basic Alawi-Bektashi fundamental classics like *Makalat* and *Buyruk* starting with the Sufis in Badgat, Basra and Kufe; and the Verses that are given as justifications for these interpretations have been examined in detail. As a result of this study, it was determined that although the apparent/formal Ka'ba and Hajj rituals, which are carried out with certain forms of organs and which are mentioned in the Sharia gate at the first level, at the bottom in Alevi-Bektashi are not ignored, the Hajj place and rituals, Tarikat, Marifet and Hakikat gates interpretations and principles are accepted as the main and ideal worshipping forms.

Keywords: Alevi-Bektashi, *Makalat*, *Buyruk*, Ka'ba, Hajj, Soul, Quran

1.Giriş

Hac İslam dininin en temel esaslarından biridir. Ve tarihte dinin zahirî ve batınî algılanışı açısından en fazla tartışmaya neden olan farzlardan biridir. Fakihler merkezinde oluşan zahirî anlayış, haccı, zahirî yorumla ruhtan yoksun kuru katı kurallar haline indirgemişken, mutasavvıflar, haccın şekilsel unsurları yanında bir takım sembolik manalarının da hedeflendiğini ileri sürmüşlerdir.

Sûfiler ilk zamanlardan itibaren, haccı bu tarz te'vile tabi tutmuşlardır. Adeta, Beytullah'ı ziyaret ve menâsikini ifâda zahirî açıdan yeterli bir kutsiyet ve ruhaniyet görmemişler de zahirî şekillerin ötesinde, ruhî anlamlar aramaya girişerek genellikle "Beytullah'a seferi", remiz kabul ederek "Allah'a sefer", bedenî seferi de "ruhî bir sefer" olarak telakki etmişlerdir (Affî, 2004: 115). Mesela, Hacı Bektaş Veli'den yaklaşık üç asır önce yaşamış olan Ebû Nasr Serrâc, (ö. 378/988), hacıların Mîkata ulaştıklarında bedenlerini su ile yıkamalarını, kalpleri tevbe ile yıkamakla; ihramdan çıkmayı, kalplerinden kını, hasedi, dünya sevgisini ve hevâyı çıkarmakla; "lebbeyk ve lâşerike leke" telbiyesini, nefsin, şeytanın ve hevanın çağrılarına kulak vermemekle; Hacerü'l-Esved'i istilâm edip onu öpmeleri ve elleriyle Allah'a biat etmelerini, artık ellerini arzu ve şehvetlere uzatmamakla; Safâ ile Merve arasında süratli koşmalarını, nefis, şeytan ve hevedan kaçmakla; Minâ'ya gitmelerini, umduklarına kavuşmakla (likâ); Arafat'a çıkmalarını, hakkın bilgisine ulaşmakla; taş kırmalarını, arzu ve şehvetlerini kırmakla; taş atmalarını, amellere güvenme-

yi ve nefsin onları görmesini terk ile; Kâbe'nin örtüsüne sarılmalarını, masivayı bırakıp yalnız Allah'a bağlanmakla sembolize etmiştir (Serrâc, 2012: 194-195; Dindi, 2011: 213-214). Mutasavvıflarda namaz ve oruç gibi diğer ibadetlerin de bu tür işarî, batınî ezoterik yorumları yapılmıştır.

Tasavvufî yorum ve anlayışın Anadolu'da bir uzantısı olan Alevîlik-Bektaşîlik'te de dinî ritüellerin içsel, ruhî ve batınî yorumları yapılmış, bu ritüellerle ilgili ayetlerin zahirî-literal anlamları göz ardı edilmemekle birlikte, bunlar işarî-batınî yoruma da tabi tutulmuştur. İşte bu tür bir yoruma tabi tutulan ibadetlerden biri de Hac menâsiki ve onun yapıldığı yer Kâbe'dir. Alevî-Bektaşî klasik kaynaklarında her ne kadar zahirî, sûrî/şekilsel ibadetlerin muhalifi, mugayiri olmasa da en azından bu ibadetlerin mukabili olan bir takım batınî (*ezoterik*), derûnî, içsel, ruhî Kâbe ve Hac telakkileri de geliştirilmiştir. Bu telakkilerin de etkisiyle günümüzde kimi Alevî-Bektaşîler, bu alanda İslam'ın büyük gövdesinden, Ortodoks İslam anlayışından koparak Alevî ibadet felsefesinde şekil ve biçimden ziyade içtenliğin, özün önemli olduğu, Kur'ân'daki Hac ritüellerinin bu günkü haliyle, Sünnîlerdeki algılanış ve uygulanış şekliyle olmadığı ve asıl Haccın gönül kâbesini imar ve inşa etmek, insanı memnun etmek olduğu şeklinde bir söylem geliştirmeleri,¹ bu söylemin en azından klasik kaynaklara mutabık ve muvafık olup olmadığı problemi gündeme getirmiştir. Dolayısıyla bu probleme ışık tutacağı düşüncesiyle Hacı Bektaş Veli ve Şeyh Safî'ye (735 h. 1334 m.) nispet edilen *Makâlât* ve *Buyruk* gibi Alevî-Bektaşî temel klasiklerinde, dört kapıda (şeriat, tarikat, marifet ve hakikat) yer alan Kâbe, Tavaif, Sa'y ve Vakfe yorumları ve bu yorumlara istişhad edilen ayetler etraflıca irdelenecektir. Araştırma neticesinde, Alevîlik-Bektaşîlik'te Hac mekân ve ritüellerinin tarikat, marifet ve hakikat kapısının sembolik ve *ezoterik* yorumları mı esas ve ideal kulluk biçimi kabul edilmekte yoksa ilk ve en altta, şeriat kapısında yer alan ve organların belli şekil ve kalıbıyla sergilenen zahirî Kâbe ve Hac ritüelleri mi esas kabul edilmektedir? İşte bu makalede bu hususlar vuzuha kavuşturulmaya çalışılacaktır.

2.Genel Olarak Mutasavvıflarda Zahirî-Batınî Hac ve Kâbe

2.1. Zahirî-Batınî Hac

Makalenin asıl konusu olan Alevî-Bektaşî klasiklerinde zahirî ve batınî hac telakkisinin anlaşılabilmesi için öncelikli olarak bu düşüncenin tarihsel zemininin ve tasavvufî öğretilerdeki hac ve Kâbe telakkisiyle ilişkisinin resme-

dilmesi büyük önem arz etmektedir. O nedenle önce tasavvufî düşüncede zahirî-batınî Hac, zahirî Kâbe, gönül kâbesi anlayışlarını ele almamız gerekir.

İslam tasavvufunda Hac, bir yandan Kâbe'ye gitmek, yeryüzünde menziller katetmek; diğer yandan aynı zaman dilimi içinde nefis menzillerinde mesafe almak; manevî, ahlakî, ruhî ve ilahî bir sefer yapmak, bu suretle kâmil ve faziletli, takva sahibi ve arif bir mümin olmaktır (Sayın, 2010: 44). Bu nedenle hac, a) beden haccı, b) kötü huylardan arınma, güzel huylar edinme, Allah'ın isim ve sıfatlarını temaşa etmeden müteşekkil manevî hac, c) Allah'a vuslat anlamına gelen hakikî hac şeklinde üç kısma ayrılmıştır (Uludağ, 2006: 9). İslam tasavvufunda asıl hac (seyr ve seyahat) zahir Kâbe'ye seyahat değildir, asıl hac, kalp ve ruhta meydana gelen manevî ahlakî bir seyir (seyr ile'llâh, seyr fi'llâh ve seyr billâh) (Sayın, 2010: 49-59). ve bir seferdir. Bedrettin Erzurumî'nin (1858-1922) dile getirdiği gibi "Kişi kendi iç âleminde (batında) yola çıktığı zaman, attığı ilk adımda O'nu bulur. Batınî seferden mahrum olanlar için zahirî sefer baş belasıdır." (Erzurumî,1993: 284). Batınî sefer ruhun Allah'a ya da ilahî isim ve sıfatlara seferidir. Bu nedenle batınî sefer, asıl seferdir. Batınî seferi yapamayanlar için zahirî seferin hiçbir manası yoktur. Manevî ya da batınî seyrin amacı ise, kişinin nefsinden Allah'a doğru sefer edebilmesi böylece Rabbini tanıyıp kendine gelebilmesidir (Sayın, 2010: 54, 59). Kuşeyrî Risâlesinde dile getirildiği gibi nefislerden sıyrılıp manevî bir sefer eylemek sûfiler nezdinde maddi sahada bin seferden daha evla kabul edilmiştir (Kuşeyrî, 1999: 489).

O nedenle, zahirî Kâbe, Hakk'ın rızasının takip edildiği mahal iken, batınî Kâbe Allah'ın mutlak nuruna erişilen yerdir; zahirî Kâbe'nin ihramı elbiselerden arınmak iken, batınî Kâbe'nin ihramı, iki cihan sahibinde yegâne kurtuluşa ermektir; ameller için yönelinen zahir kıblesi Kâbe kabul edilirken, Allah'ı müşahede makam ve mahalli olan kalp, batın kıblesi olarak ele alınmıştır (Hucvirî, 1996: 436; Ankaravî, 2008: 212). Rabiâtü'l-Adeviyye'nin (ö. 185/801 [?]) İbrahim Ethem'e sözlerinde dile geldiği gibi zahirî Kâbe'ye hacılar şeriat namazı ile varırken batınî Kâbe'ye niyaz (daimi anı) ile varılır (Attar, 2007: 100-101). Zahir Hacda cemarâta şeytanı taşlama sembolü, gerçekte yani batında hayatta kişinin nefsini, kötü duygu ve düşüncelerini taşlaması, öldürmesi, enaniyetini ezmesi (Uludağ, 2001: 97), ihrama bürünme batında masıvayı terk ve tecrîd Allah'ın dışında her şeyden soyunma olarak telakki edilmiştir (Erzurumî,1993: 55; Sayın, 2010: 64-65). Benzer şekilde

zahirî hacda kurban olarak deve, sığır, koyun ve keçi kesilmesi gerçekte nefsin kurban edilmesi, saçların tıraş edilmesi, kişinin iç dünyasında başkasının övgüsünü kazanma duygusunun kesilip atılması, kötü huyların bırakılması olarak ele alınmıştır (Serrâc, 2012: 195). Kible ve tavaf konusunda da benzer yaklaşım söz konusudur. Şöyle ki marifet makamında arifin hakiki kiblesi zahir Kâbe değil, Hakk'tır (Efendi, 2003: 102-103), asıl tavaf da bedenın Kâbe'yi tavafı veya Kâbe'ye yakınlığı değil kalbin Hakka yakınlığı ve Hakkı ve O'nun Rubîbiyet mertebesini tavaftır (Gazâlî, 2014: c. I- 778; Efendi, 2003: 53). O nedenle Ebu'l-Hasan el-Harakânî, (ö. 425/1034) müminlerin Kâbe'yi, meleklerin Beytu'l-M'amûr'u ve Arşî tavaf ettiklerini, civanmertlerin ise Allah'ın vahdetini tavaf ettiklerini ve civanmertlerin kiblesinin, zahir Kâbe, Beytu'l-Ma'mûr ya da Arş değil Allah olduğunu ifade etmiştir (Attar, 2007: 618, 624). Ebû Alî ed-Dahhâk da mecazî anlatımla Merv'de bir fakir gelip "Uzak bir mesafeden geldim, sana ulaşmak için uzun yollar kat ettim, maksadım seninle görüşmektir" dediğinde Üstad: "Nefsinden sefer edebilseydin bir adım atman bile kâfi idi." diye karşılık vermiştir. Yine bir veli, her gün kendisini ziyaret eden müridine: "Her gün bana geleceğine, bir gün de kendine gel" (Kuşeyrî, 1999: 377) şeklinde kinayeli bir anlatımla Hakiki Haccın Allah'a ulaşmak için yerin yüzeyinde mesafeler kat etmek değil, nefisten, şehvet ve onun arzularından vazgeçmek, kendini bilmek ve kendine gelmek olarak telakki edilmiştir. Aşağıdaki diyalogda da bu telakkiyi görmek mümkündür. "Sufilerden biri, ben tecrit şartı ile haccetmek istiyorum, ne dersin? diye soran bir zata şu cevabı vermiştir. Sen önce kalbini gafletten, nefsini eğlence ve hevâdan, dilini lüzumsuz sözlerden tecrit et sonra dilediğin yere git." (Kuşeyrî, 1999: 240-241). Muhammed b. Fadl da "Şaşarım o kimseye ki hevası ile evine gider ve onu ziyaret eder. Yani kendi hevasına uyarak Rabbi'nin evi olan Kâbe'ye gider ve Beytullâh'ı ziyaret eder de O'na vasıl olmak ve O'nu temaşa etmek için hevasını ayağının altına almaz. Hicaza gitmek için o kadar adımlar atan acaba niçin nefesine kadem basmaz." (Hucvirî, 1996: 324). ifadeleriyle Hicaza, Mekke'deki Kâbe'ye/Beytullâh'a gitmenin kişinin hevasının bir eseri olduğunu, Allah'ı orada aramanın şaşılacak bir durum olduğunu, gerçekte ona vuslat ve onu temaşanın Hicaza gitmekle değil nefsi ve hevayı ayaklar altına almakla ancak vaki olacağını dile getirmiştir. Mevlana'nın Mesnevî'sinden ilhamla Ankaravî'de (ö. 1041/1631) de aynı hac telakkisi söz konusudur. Haccî Hakîkî, kadem-i teveccühü tarîk-i Hakk'a koymak,² niyetini pâk edip Hz. İbrahim gibi "*Ben Rabbime (onun emrettiği yere) gideceğim. O bana yol göste-*

recektir.” (Sâffât, 37/99) diyerek önce nefis ve heva çölünü kat ederek Kâbe-i Visâl’e (vuslat Kâbesine) yönelmek, aşk ateşi ile gusletmek, şek elbisesini çıkarıp taat ihramını giymek, “lebbeyk” ve “sa’deyk” nidasını vurup Allah’ın haremine (harem-i harîme, gönül kâbesine) yakınlaşma yoluna koyulmak, Arafat irfanına yönelmek, ardından aşk ve muhabbet minasına gelmek, nefsi ve şeytanı taşlamak ve nefsini kurban etmektir (Ankaravî, 2008: 208).

Dolayısıyla tasavvufta asıl hac Tanrıya ulaşmak için sûri mesafeler kat etmekle, taş ve topraktan mamur Kâbe’ye varmakla yapılan beden haccı değil, nefis putundan, kişinin kendisinden vazgeçmesi, kendine gelmesi, kendini tanıması ve manevî menzillere seyr ve sefer yaparak Allah’a ulaşması yani vuslattır. Manevî ve ruhî başka bir ifadeyle hakik-i Hac’da asıl menzil Kâbe evi değil, onun sahibini ziyarettir. Onun sahibi de herhangi bir cihette ya da mekânda mukim değildir. Ebû Bekir Şiblî’nin (ö. 334/945) avucunda bir korla koşarken kendisine nereye böyle diye soranlara “Kâbe’yi ateşe vermek için koşuyorum ta ki halk Kâbe’nin Rabbiyle baş başa kalsın”³ (Attar, 2007: 554) ifadeleri de bu telakkiyi ifade etmektedir. O bakımdan Rabiâtü’l-Adeviyye Mekke’ye giderken “Kâbe taştan bir evdir bana seni gerek” diye münacatta bulunmuştur. Yine Mekke’ye giderken çölün ortasında Kâbe’nin kendisini karşıladığını görünce “Bana evin sahibi (Kâbe’nin Rabbi) gerek, Kâbe’yi ben ne yapayım? Benim Kâbe’yi görmeye takatim yoktur! Kâbe’nin cemâliyle nasıl sevinilir? Beni, ‘kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım’ diyenin karşılaması gerek! Ne diye Kâbe’ye bakayım” demiştir (Attar, 2007: 100). Benzer şekilde ona göre “Kerpiçten yapılmış bir kulübeyi (taştan inşa edilmiş Kâbe’yi) ziyaret amacıyla yedi yıl yanları üzere yol alan o kulübenin yanına vardıklarında, kendilerinde bulunan illet ve özürle (adet haliyle) yolları bağlananalar”, sûri hac yapanlar iki âlemde namı ve sanı okunmayan ilk makamda (şeriat makamında) kalan âşıklar olarak değerlendirilmiştir (Attar, 2007: 101). Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234 /848 [?]) bu hakikati şu ifade ve istiare ile dile getirmiştir. “Bir kere Mekke’de bulunmuştum, sadece Beyt’i (evi, Allah’ın evi olan Kâbe’yi) görmüştüm ve haccım makbul değil demiştim. Çünkü daha evvel de bu cinsten pek çok taş görmüştüm. Bir defa daha Mekke’ye gittim. Bu sefer, hem Ev’i, hem de Ev’in sahibini, yani Allah’ı gördüm ve dedim ki henüz tevhidin hakikati yoktur. Üçüncü bir defa daha gittim her şeyi Evin sahibi olarak gördüm, Evi görmedim.” (Hucvirî, 1996: 205-206, 471). Yine Bâyezîd-i Bistâmî’nin “Bir süre evin (beytullâh’ın) etrafını tavaf ettim. Hakka varınca Ev’in (Kâbe) etrafında tavaf ettiğimi gördüm” (Attar, 2007: 193) ifa-

delerinde de asıl hacım Kâbe'ye gidip orayı tavaf etmek değil, Hakk'a vuslat olduğu dile getirilmiştir. Benzer şekilde zahiren hacı olan Kâbe'yi görmek istemektedir. Ancak bâtinen hacı olan Kâbe'nin sahibine meftundur. İsteği ve maksadı O'na kavuşmak ve O'nun cemâlini müşahededir. O bakımdan Ankaravî'nin "Avamın ziyaretten kastı, yârin bulunduğu köydür. Havasın ziyaretten kastı ise, tarik-i müşâhededir. Ve yâri görmektir. Haneyi görmek isteyen avamdır, sahib-i haneyi görmek isteyen ise, himmet sahipleri olan havastır." (Ankaravî, 2008: 211; Sayın, 2010: 75) şeklindeki ifadelerinde de avamın kasdı, Halil'in yaptığı zâhir/sûrî Kâbe'yi ziyaret, havasın kastı ise gönül kâbesini ziyaret ve Allah'ı müşahededir. Ankaravî, "Hacı, Kâbe yolundadır, ben ise didâr-ı Hak peşindeyim. O evi aramakta ben ise ev sahibini" nazmı ile avamın haneyi, havasın ise hane sahibini talep ettiğini ileri sürmüştür (Ankaravî, 2008: 211-212). Mutasavvıflara göre arifler zahirî/sûrî Kâbe'yi haccetseler yahut umre yapsalar da gerçekte onların muradı ve maksutları Allah'tır. Ankaravî, bu durumu onların hacları ne Kâbe'ye ve ne de Hacerü'l-Esved'edir. Sadece O'nadır. Tavafları zahirî Kâbe etrafında değil Allah'ın etrafındadır. Ya değilse rükünde ve eserde değildir meâlindeki bir beyitle ifade etmiştir (Ankaravî, 2008: 212).

Bistâmî de kalıpla Kâbe'nin etrafını tavaf etmenin Hacıların (avamın); kalple Arş'ın etrafını tavaf edip vuslata ermenin ise muhabbet ehlinin (havasın) işi olduğunu vurgulamıştır (Attar, 2007: 196). Yine Bursevî de asıl hacın, taş ve topraktan mürekkebe Beyt'i talep ve ona kavuşmak değil, aksine bu Beyt'in sahibine ulaşmak olduğunu "Sen Beyt'e talip oldun, matlubunu buldun; oğlun ise Rabbü'l-Beyt'e talip idi ve muradına erdi." (Bursevî, 2004: V-238) şeklinde kerpiçten mamur Beyt (ev) için Hacca giden baba ile ve tam aksine bu evin sahibine vuslat için seyr-u sefer eylemiş olan oğlun hikâyesinde dile getirmiştir.

Ferîduddîn Attar da (ö. 618/1221) "Bir kimse Kâbe'nin cemâlini görmek için yollara düşse, onun mutlaka Kâbe'yi tavaf etmesi gerekir. Ama her kim kendi benliğinden geçmek, Hakk'ın cemâlini görmek için yollara düşse, Kâbe'nin onu tavaf etmesi gerekir." (Attar, ty.: 78) der. Zahir Kâbe'yi görmek isteyenini onu gidip görüp tavaf edeceğinden ancak kendi benliğinden geçen ve gönül kâbesinde Hakkın cemâlini müşahede eden kişiyi ise tam aksine manen Kâbe'den daha yüce konuma yükseldiğinden dolayı Kâbe'nin onun ayağına gelip onu tavaf edeceğinden, ona saygı göstereceğinden söz etmiştir. Benzeri

yaklaşımı Kuşeyrî’de de görüyoruz. Kuşeyrî de “Evin sahibini ziyaret etmeyi, evi ziyaret etmeye takdim etmek vaciptir. (Beytullâh olan Kâbe’den evvel, Kâbe’nin sahibi olan Hak Teâlâ’yı ziyaret etmelidir.) Ev sahibini tanıma hâli olmasaydı, Kâbe’yi ziyaret farz olmazdı.” (Kuşeyrî, 1999: 489) sözleriyle evi (Beyt/Kâbe) ziyaret ile ev sahibini ziyareti tefrik etmiş asıl Haccın ev sahibini tanımak (marifet) olduğunu, maksat ev sahibini tanımak olmasaydı Kâbeyi ziyaretin farz olmayacağını ifade etmiştir.

2.2. Zahirî/Sûrî Kâbe ve Gönül Kâbesi

Sûfî öğretilerde Beytullah yani Kâbe ikiye ayrılmıştır, birincisi taş ve topraktan yapılmış Mekke’de bulunan zahirî/sûrî Kâbe (Beytullah/Allah’ın evi) ikincisi ise insanın gönlü ve kalbidir. İnsan kalbi taş ve topraktan yapılmış Kâbe’den daha üstün kabul edilmiş, bu sebeple insan kalbini imar ve inşa etmek, gönül almak, gönül yapmak büyük sevap onu tahrip etmek ve kırmak ise en büyük günah telakki edilmiştir. Kalp nazargâhı/karargâh-ı ilâhî, Allah’ın baktığı ve itibar ettiği bir yer olarak değerlendirilmiştir. “Ka’be-i sûrî, binâ-i Hazret-i Halîl-i Hudâ ve âsîtâne-i pîr, medfen-i cesed-i mubârek-i Hz. Mevlânâ’dır. Ammâ kible-i Hakîkî ve âsîtâne-i Pîr, binâ-yı ve medfen-i esrâr-ı enbiyâ ve evliyâ olan mürşidin vücududur ki, Ka’be’den ve âsîtânedeki eşref ve a’lâdır” (Ankaravî, 2008: 211) ifadeleriyle Hakîkî Kâbe, gerçek kible kabul edilen insan ve gönlü, müminlerin ziyaretgâhı olan sûrî/zahirî Kâbe’den daha evla ve efdal kabul edilmiştir. Tasavvufî düşüncede insanın Kâbe’den evlâ ve daha üstün olduğuna ise İbn Abbâs’a nispet edilen “*Mümin Allah katında Kâbe’den daha şereflidir*”⁴ sözüne dayandırılmıştır. Benzer şekilde gönül kâbesinin taş ve kilden yapılmış Kâbe’den daha değerli olduğuna “*Beni ne yeryüzüm ne de gök yüzüm içine alabildi. Fakat beni müttakî, temiz ve vera sahibi mümin kulumun kalbi içine aldı.*” (Ebû Nuaym el-İsbahânî, 1974: c. IV-24; Alî el-Kârî, 2002: c. I- 60, 245; c. VI- 2304) şeklinde Peygambere nispet edilen bu hadis de istidlal edilmiştir. İbn Arabî (ö. 638/1240) de *Fütûhât*’ında müminin ve onun gönlünün zahir Kâbe’den üstün olduğunu, “müminin kalbi zemîn ve âsumândan ve Kâbe-i âlî-şândan eşref ve berter(daha değerli)dir. Zîrâ “Kâbe bünyâd-ı Halîl-i Âzer’dir ve dil (gönül) nazargâh-ı celîl-i ekberdir.” (İbn Arabî, 2004: c. II- 336- 337; Ankaravî, 2008: 213) ifadeleriyle dile getirmiştir. Sûfî düşünceye göre Kâbe putperest Azer’in oğlu İbrahim (a.s) tarafından imar edilmişken kalp bizatihi Allah Teâlâ tarafından yapılmıştır (Uludağ, 2006: 14). O bakımdan gönül elde etmek Hacc-ı ekber, en büyük hac

kabul edilmiş, bir gönül bin Kâbe'ye yeğlenmiştir. Kâbe Azer oğlu İbrahim tarafından, kalp ise bizzat yüce Allah tarafından yapılmıştır.

Bu nedenle Ankaravî de insanların, fukaranın vücut şehrinde yani gönül kâbesinde manevî haccı yaşamaları her an mümkün iken kendilerine farz olmayan sûrî hacca rağbet etmelerinin ve uzun mesafeler kat etmelerinin şaşılacak bir durum olduğunu ve bu durumu “şaşarım hacıların yaptığı şu uzun yolculuk niyedir? Dost şehrin içinde (gönülde) olunca bizim (gönül) şehrimiz Safâ'dan da Minâ'dan da güzeldir.” (Ankaravî, 2008: 209) nazmıyla ifade etmekten geri durmamıştır. Yine “Dostun ikâmet ettiği yer içimizdeki şehir olunca bizim şehrimiz gönlümüz, Safa'dan da hoştur, Minâ'dan da. Nice budalalar vardır ki üzerine vacip olanı terk edip haccın yolunu tutar, bu yolda giderken cehaletleri yüzünden bir hayır ettikte bir şer işler, bilâ faide canlıları incitir. Bazı dervişler vardır ki bir şeyhten terbiye görürken ve nefsinin faydası da buna devamda iken şeytan ve nefis ona hacca gitme hevesi verir, şeyhten gönüllü gönülsüz izin alarak hacca gider ama çok geçmeden farzları bile terk ederler.” (Ankaravî, 2008: 209) şeklinde Allah'ın ikâmetgâhının Mekke şehrindeki zahirî/sûrî Kâbe değil insandaki gönül şehri olduğunu, bu nedenle bu gönül şehrinin, gönül kâbesinin Safa'dan da Minâ'dan da daha hoş olduğunu dile getirmiştir. Ankaravî, tahsil-i ilim ve marifet, tekmil-i din ve nefsi terbiye ve tezkiye eylerken şeytan ve nefisine uyup Mekke'ye yönelip Hac yoluna koyulan dervişleri ebleh olarak değerlendirmiş, Kâbe ve âsitâne ziyaretini, tahsil-i ilim ve marifete, tekmil-i dine, nefsi terbiye ve tezkiyeye tercih edenleri muktezâyı nefis üzere sülûk etmekle, yakîn ve marifetsiz kalmakla, mağrur (hod-bîn, hod-pesend) ve ham (nâ-puhte) olmakla vasıflamıştır (Ankaravî, 2008: 209).

Benzer şekilde Ankaravî, “Kâbe sâhte-i Halîl ve dil (gönül) perdâhte-i mülk-i Celîl'dir. Sâhib-i mâl, Kâbe-i Kîl'i (topraktan yapılmış Kâbe'yi) tavaf eyler ve şeâiri haccı yerine getirip rizâ-yı Hakk'ı bulur. Ve erbâb-ı hâl, tavâf-ı Kâbe-i dil (gönül kâbesini tavaf) eyler ve miyân-ı safâ-yı rûh ve merve-i cesed sa'y eyler. Âhir vâsıl-ı nûr-ı mutlak olur.” (Ankaravî, 2008: 212) der. *Dîvân-ı Kebîr*'den naklen “Eğer bir gönül ehli isen, gönül kâbesini tavaf et! Gönül manâ Kâbe'sidir, toprak (taş binayı) ne düşünürsün?” (Mevlânâ, 1337: c. II-1149; Ankaravî, 2008: 212) der. Ankaravî, “Ey derviş ‘Müminin kalbi Allah'ın evidir’, nüktesini anla! ‘Müminin kalbi Allah'ın Arş'idir’⁵ sırrını fehm eyle. Pes dil (gönül) talep eyle ki hacc-ı hakîkî dildir (gönüldür). Ve kil (topraktan

yapılmış Kâbe'nin) talibi olma ki ol kâr-ı ğâfildir.” şeklinde gönül kâbesine dikkatleri çekmiş ve “Gönül elde etmeye bak çünkü o hacc-ı ekberdir. Binlerce Kâbe'den bir gönül evlâdır.” beytinin de bu manaya şamil olduğunu ifade etmiştir (Ankaravî, 2008: 212). Ankaravî gönül kâbesinin taş, toprak ve kilden yapılan Kâbe'den üstün olduğuna dair Mevlana'nın “Ey hacca gidenler! Neredesiniz? Neredesiniz? Sevgiliniz buradadır. Geliniz, geliniz! Sevgiliniz sizin duvarı duvarınıza bitişik komşunuz. Hâl böyle iken hangi hevâyâ uydunuz da çöllerde sersem sersem dolaşıyorsunuz” (Mevlânâ, 1337: c. I- 274) beytini de istihsad etmiştir (Ankaravî, 2008: 213).

Bu sûfî düşüncede insana hizmet Kâbe'yi haccetmekten evla kabul edildiğinden dolayı Ebû Osmân el-Hîrî annesini ve ona hizmeti terk edip her yıl hacca giden Fergânî'nin verdiği selamı almamıştır (Kuşeyrî, 1999: 329). Benzer şekilde Muhammed b. Fadl Kâbe'yi talep eden kimsenin asıl gönül kâbesi kalpte Rabbini müşahedeyi dilemesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir: “Şaşarım o kimseye ki, dünyada O'nun hanesini talep eder. Beytullah denilen Kâbe'yi ziyaret etmek ister de, O'nu kalpte müşahede ve temaşa etmeyi talep etmez! Çünkü O'nu hanede (Mekke'deki Kâbe'de) bulabilir de bulamayabilir de. Fakat mutlaka müşahede halinde O'nu kalbinde bulur. Allah'ın senede bir kere baktığı bir taşı yani Kâbe'yi ziyaret etmek farz ise, her gün üç yüz altmış defa nazar ettiği bir kalbi, ziyaret etmek farz olmaya çok daha fazla layıktır.” (Hucvirî, 1996: 470-471).

Mevlana'nın Mesnevî'sinde geçen yanına iki yüz dirhem akçe alıp Kâbe yoluna koyulmuş Bâyezîd'i Bistâmî'ye pür-ü pâk gönüllü bir pîrin, “Ey Bâyezîd! senin azmin nerededir? sorusu üzerine “Kâbe'ye giderim Hac niyetin ederim” cevabını verince oraya/zahirî Kâbe'ye gidene kadar “Kalk etrafımda yedi defa dön; bu dönmenin hacdaki tavaftan daha iyi olduğunu bil! Ey cömert Bâyezîd O iki yüz dirhem gümüş parayı da benim önüme bırak! Böyle yapmakla kendini haccetmiş; muradına ermiş bil!...Canımın gönül gözü ile gördüğü Allah'a yemin ederim ki, Cenâb-ı Hak beni kendi evinden, Kâbe'den daha üstün yaratmıştır, evini seçmiştir. Cenâb-ı Hak o evin içine girmemiştir. Bu eve ise O her an diri olan Haktan başka kimse girmemiştir...” (Mevlânâ, 2000: c. II, b. 2241-2249). ifadeleri de bu kabildendir. Dolayısıyla Kâbe mi, insan mı; Beytullah mı, gönül mü sorusu tasavvufta sıkça sorulmuş ve önce insan, önce gönül denmiştir. Başka bir ifade ile insan mı Kâbe içindir, Kâbe mi insan için sorusuna “Kâbe insan içindir” cevabı verilmiştir. Zira insan

Kâbe'nin de hakikatini kapsayan son derece kapsamı geniş ve engin bir varlık olarak görülmüştür. Bu konuda mümin kulun kalbinin Kâbe'den daha yüce ve şerefli olduğunu İbn Arabî de şöyle ifade etmiştir: "Allah kulunun kalbini değerli bir ev, büyük bir harem olarak nitelemiş, semaya ve arza sığmadığı hâlde oraya sığdığını bildirmiştir. Bundan anlarınız ki mü'min kulun kalbi Beyt'ten, yani Kâbe'den daha şereflidir. Gönül âleminde dolaşan hisler, fikirler ve hayaller hacıların Kâbe'yi tavaf etmeleri gibi kulun kalbini tavaf ederler." (İbnu'l-Arabî, 2007: c. V- 237; Uludağ, 2006: 12; Sayın, 2010: 96). Sûfî öğretilerde gerçek Hac zahirî Kâbe'ye gitmek değil nazargâhı/karargâhı Hak olan insanın/müminin gönlüne girmek olduğundan tıpkı zahir Kâbe'ye müşrikler (necis olanlar) nasıl ki giremiyorsa, insan gönlüne de (harem-visâl, harem-i mutahhara) kendini manevî kirlerden arındırmamış olanlar giremez (Namlı, 2006: 26).

3. Alevî-Bektaşî Klasiklerinde Zahirî Hac ve Kâbe

3.1. Makâlâtlarda Zahirî Hac ve Kâbe

Alevî-Bektaşî 16. yüzyıl öncesi Hacı Bektaş Velî'ye ve Şeyh Safî'ye (Şeyh Safiyyuddîn Erdebîli) nispet edilen *Makâlât ve Buyruklara* baktığımızda remiz ile mermuz, zahir ile batın bir arada ele alınmış hatta asıl hedeflenen batnî anlam olmasına rağmen zahirinde vazgeçilmezliği yer yer ayetlerle temellendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle de namaz, abdest, oruç ve hac gibi dinin formel boyutuyla ilgili ibadetlerde bu durumu açık bir şekilde görmek mümkündür. Alevî-Bektaşî inanç, ibadet, muamelat ve ahlak ilke ve öğretilerinin özetlendiği dört kapı kırk makam anlayışında *Makâlât*'ta, şeriat kapısının üçüncü makamında gücü yetenlere, beden ve duyu organlarıyla yapılan şeriat haccının vücubiyeti, "*Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*" (Âli-İmrân, 3/97) ayetiyle temellendirilmiş (Coşan, ty: 19) hatta öşür, zekât ve hac gibi bu türden ibadetleri tam yerine getirmeyenlerin amellerinin boşa gideceği ise "*Onların yaptığı her bir işi ele alırsız, onu saçılmış zerrelere haline getiririz (değersiz kılarız).*" (Furkân, 25/23) ayeti ile ifade edilmiştir. Bu durumun "Bir kimse diliyle iman getirse gönlüyle iman etmemiş ise ve yahut öşrünü, zekâtını tam vermezse, hacca varıp da yoldan geri dönerse ve yahut Tanrı Teâlâ'nın hükümlerinden birini batıl sayarsa ve yahut Muhammed Mustafa'ya inkârla baksa ve yahut Muhammed'in sahabelerinden birini nâhak bilse bütün işlediği amelleri boşa gider." (Coşan, ty: 31-32) şeklindeki ifadelerle dile getirildiğini görüyoruz.

Ayrıca Vilâyetnâme’de Hacı Bektaş Veli’nin hacca niyetlenerek Mekke, Medine’ye gittiğinin belirtilmesi (Gölpınarlı, 1958: 17) ve keramet üslubuyla da olsa Lokman-ı Perende’nin Hacı Bektaş ile hacda buluşmaları, bundan dolayı da “Hacı” lakabını aldığıın ifade edilmesi (Gölpınarlı, 1958: 6; Coşan, ty.: XXVI) bedensel amellerin marifet ve hakikat makamı gereği batını esas alınsa da şekli boyutunun da ihmal edilmediğini göstermektedir. Çünkü “Ma’lum ola ki bu kırk makamdan biri eksik olursa hakikat tamam olmaz” (Coşan, ty.: 31) ifadelerinde olduğu gibi ideal kulluk makamı “hakikatin” gerçekleşmesi için, onun çeşitli vesilelerle kırk makam içinde saymış olduğu bütün bu ilkelere yerine getirilmesi gerekir.

3.2. *Buyruklarda Zahirî Hac ve Kâbe*

Hacı Bektaş Veli’ye nispet edilen *Makâlât*larda şeriat makamı şekilsel hac ve Kâbe anlayışı *Buyruklarda* da yer almıştır. Namaz, oruç, abdest, zekât vb. ibadetlerde olduğu gibi Alevilik-Bektaşilikte Hac ibadeti, Kâbe’nin kutsallığı, ibadetlerde kıbleye yönelme vardır ve bu zahiri ibadet formları asla reddedilmez. Kur’an’da, dört kapı ve kırk makamda ne buyuruldu ise onların yerine getirilmesi hatta şeriat kapısını bilmeyenin şeriatının tamam olmayacağı, şeriat makamı ilkelerini yerine getirmeyenlerin zahirinin Müslüman olamayacağı, zahiri Müslüman olmayanın da batınının sûfi olamayacağı ifade edilmiştir (Şahkulu Sultan Külliyesi,1995: 24, 72, 176; Aytekin, ty.: 93-94). Şeriat kapısı Muhammed Mustafa’nın ulu kapısı olarak kabul edilmiştir (Şahkulu Sultan Külliyesi,1995: 57). Bu bakımdan, *Şeyh Safi Buyruğu*’nda, nefsin dört mertebesi ve toplam kırk makamdan oluşan her birine ait on makam sıralanırken, nefsi levvâme makamında (yani şeriat kapısında) olan talibin yapması gereken on husustan dördü, namaz, oruç, hac, umre ve zekât gibi (Kutlu, Parlak, 2008: 416) nefsi levvâme makamında yerine getirilmesi gereken erkân-ı İslam’ın dört temel rüknüdür. Şeriat makamının gereği olarak “Kâbe ikidür; birisi Beytullâhdur ki halâyık anı kendülere farz oldıkça tavâf iderler” (Kutlu, Parlak, 2008: 321) “gücü yeterse hacca giderler, yol yürürler, gidip Beytullah’ı (Kâbe’yi) tavaf ederler ve hem cehennem ateşinden kurtulmak için Kâbe’nin içine girmeye çalışırlar” ifadelerinde olduğu gibi şeriat makamı hacci yani zahirî/şeklî hac dört kapının temelini oturtulmuştur. Bütün bunlarla birlikte *Şeyh Safi Buyruğu*’nda, tarikatın şeriat içinde tahsil edilmesi gerektiği ve şeriat kapısının altıncı makamına “*Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*”⁶ (Âl-i İmrân, 3/97) ayetinin istinbat ve istişhad edildiği ve “edâ-yı rükn-i İslâm, ol ka’beyile

hâsıl olur” (Kutlu, Parlak, 2008: 321), “her kim ki gücü yetip bir kere hacca giderse cehennem ateşinden ona zarar gelmez. İki kere giderseniz cehennem ateşinden tamamen kurtulursunuz” (Saygı, 1996: 67) şeklindeki ifadelerle şekilsel zahiri haccın farz olduğu ortaya konmuştur. Hatta “*Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur.*” (Âli-İmrân, 3/97) ayeti de oraya gidenin emniyet içinde olacağına dair istişhad edilmiştir (Yaman, 1994: 52). Bütün bunların ötesinde Hatayi’den iktibas edilen

“Halil yaptı Ka’beyi oldu delil

Farz oldu varmayanlar oldu melil” (Yaman, 1994: 68)

Beytinde olduğu gibi Kâbe’yi ziyaretin farz olduğunun, varmayanların ise melul ve mahzun olacağına ifade edildiğini görüyoruz.

Kısaca burada görüldüğü gibi Alevî-Bektaşî ibadet anlayış ve felsefesinde haccın seremonik, folklorik boyutu, şeriat kapısında Müslümanlığın asgari simge ve sembolü olarak kabul edilse de tarikat, marifet ve hakikat kapısında ideal kulluk ve insanlık için yeterli görülmemiş gönlü ve zihni tezkiye ve tasfiye, marifetullah ve muhabbetullah ile Allah’a seyr, sefer ve daimî teveccüh temelli bir Hac ve gönül kâbesi anlayışı da geliştirilmiştir.

4. Alevî-Bektaşî Klasiklerinde Batinî Hac ve Kâbe

4.1. Makâlâtlarda Batinî Hac ve Kâbe

Kur’ân’da mensûs dinî ritüellere sûfilerin yaklaşımında olduğu gibi Hacı Bektaş Veli’ye ve Şeyh Safiyyuddîn Erdebîlî’ye nispet edilen *Makâlât ve Buyruk* gibi eserlerde de namaz, abdest ve oruç ibadetlerinde olduğu gibi Hac ibadetinin şekilsel yönü, seremonik, folklorik ve ritüel boyutu kabul edilmekle birlikte bu şekilsellik ve formalite de kalınmayıp kalbî, batinî manaların varlığı da teslim ve tebyin edilmiştir. Şöyle ki *Makâlât*’ta şeriat kapısının üçüncü makamında “*Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*” (Âli-İmrân, 3/97) ayetiyle bir yandan zahiri formel Hac temellendirilirken (Coşan, ty.: 19), öte yandan dört kapıdan biri olan marifet kapısının makamlarını izahta hac batinî, kalbî/tasavvufî yorumlarla ele alınmış ve gönül kâbesinin hem meleklerin tavaf ettiği gökte olduğu tahayyül edilen Beytu’l-Ma’mûr’dan hem de insanların tavaf ettikleri zahir/sûrî Kâbe’den evla olduğu ifade edilmiş, dahası gönül alemin padişahı ve Tanrının nazargâhı kabul edilmiştir. Bu da “Beytu’l-Ma’mûr var, Kâbe var fakat gönül o iki-

sinden dahi yeğdir. Zira Beytu'l-Ma'mur göktedir, karubîler (Allah'a yakın melekler) tavaf ederler ancak gönül, padişah-ı 'âlem Tanrı'nın nazargâhıdır," ibareleriyle dile getirilmiştir.

Ve İbn Abbas'ın, Hz. Peygamber'den “*Çalab ile cümle nesne arasında (hicab) perde vardır, fakat gönül ile Çalab Tanrı arasında perde yoktur.*”⁷⁷ şeklinde yapmış olduğu rivayetten sonra zahir Kâbe ile gönül kâbesi arasındaki benzetme ve ilişkiye şöyle devam edilir:

“Müminin gönlü Kâbe'ye benzer; Kâbe'ye varmak (tavaf etmek) isteyen ayak ile yürür ancak gönlü isteyen, yüz üzere (hizmet ile) varır. Onun için âşıklar yüzlerini yere sürerler. Ve Kâbe'ye gitmek isteyen kılavuz gerekir, Kur'ân kılavuzdur, yoldaştır, ancak gönle Çalab Tanrı yoldaştır. Ve devam ederek hakkı batıldan ayırmayı, ihram giymeye, yoldan taş atmaya Kâbe'de Batn-ı Urana'da taş atmaya, kendi nefsinin hevâsından geçmeyi Kâbe'de Kurban kesmeye, geçmiş ömrü Safa'ya, kalan ömrü Merve'ye, kalan ömrü Hak Teâlâ'nın kulluğunda geçirmeyi, Safa ile Merve arasında yürümeye, işe istiğfar ile devam etmeyi, Kâbe'yi tavaf etmeye, sekînet ile yürümeyi, Arafat'a varmaya benzetir. Ve Kâbe'ye varan dört yerde tavaf yapar; birincisi; Hacer-i Esved, ikincisi; Makam-ı Mültezem, üçüncüsü; Bab-ı Kâbe, dördüncüsü; Rükni Yemen'dir. Ve gönülde de dört yerde nuranî tavaf vardır; birincisi; sağında havf nuru tavafi, ikincisi; solunda racâ nûru tavafi, (üçüncüsü); önünde muhabbet nuru tavafi ve (dördüncüsü); ardında şevk nuru tavafi ve ihramdır. Ve Kâbe'ye varanın ihramı var, müminlerin de ihramı vardır; kendi canı, ailesi ve hısımlarıdır.” (Coşan, ty.: 75-76). *Makâlat*'ta geçen bu ifadelerde görüldüğü gibi zahir Kâbe'ye karşılık Müminin gönlü Kâbe kabul edilmiş, Mekke'deki zahir Kâbe'ye ayakla yürünüp gidilirken gönül kâbesine insana hürmet ve hizmet ile gidileceği ifade edilmiştir. Yine zahir Kâbe'ye gidenin klavuzu Kur'ân olduğu halde gönül kâbesinin klavuzu bizatihi Çalab Tanrı kabul edilmiştir. Şerî hacda Kâbe'ye giderken ihram giymek, tarikat, marifet ve hakikat kapılarında kişinin hakkı batıldan ayırması ve zahir Kâbeye hacda kurban takdim etmek ise nefsin arzularından vazgeçmek olarak telakki edilmiştir. Safa ve Merve arasında sa'y, ömrü Allah'a kullukta geçirmeye, Kâbe'yi tavaf, ömrü istiğfar ile geçirmeye, Arafat'a varmak, sekînet ile yürümeye teşbih edilmiştir. Mekke'deki zahir Kâbe'de Hacer-i Esved, Makam-ı İbrâhim, Mültezem ve Rükni Yemânî'de tavaf, gönülde havf, racâ, muhabbet ve şevk gibi batınî tavafa dönüştürülmüştür.

Ayrıca *Fevâid*'de de Hacı Bektaş Veli'nin Hoca Abdullah el-Ensârî'den naklen "Hacca gitmek dünyayı gezmektir, fakat bir gönül ele geçir ki iş odur." (Öz, 1996: 79) demesi Bektaşîlikte dinî sembollerin zahir ve batın düalizmi ile ele alındığı gerçeğini bir kere daha ortaya koymaktadır. Ancak eşyaya ve özellikle de dini metinlere zahir ve batın şeklinde düalist bir yaklaşım, sadece Alevî-Bektaşî geleneğinin değil bütün tasavvufî hareketlerin ve mutasavvıfların ortak karakteristiğidir. Mesela, Mevlana'nın da Mekke'deki mevcut Kâbe'nin zahir ehline göre ziyaretgâh yeri, âşıklara göre de Tanrı'ya ulaşma yeri olduğunu, asıl Kâbe'nin veli ve nebilerin gönülleri olduğunu ifade edip, zahir Kâbe'nin asıl Kâbe'den, Tanrı'ya muhabbet ve vuslattan fer' olduğunu belirtmesi de (Mevlânâ, 1969: XXII) bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Kısaca *Makâlât*larda diğer ibadet formlarının yorumlarında olduğu gibi bu ibadetin tarikat makamı yorumu da yapılarak asıl Kâbe, taştan döşenmiş, insan eliyle inşa edilmiş Mekke de bulunan kendisi için gezi ve seyahate çıkarılan Kâbe değil, Allah'ın imar ettiği gönüldür.

4.2. *Buyruklarda Batınî Hac ve Kâbe*

Alevîlik-Bektaşîlikte "âlem, esrar-ı ekber"dir. İnsan ise "âlem kalbinden ekberdir." İnsanın kalbi Allah'ı andığı için insan evrenin, kâinatın kalbi olarak görülmüş, insanın kalbi "beytü'l-ekber/en yüce ev" ve "beyt-i şerîf/en şereffî ev" olarak telakki edilmiştir (Aytekin, ty.: 112). Bütün *Buyruklarda* müminin kalbi Allah'ın evi (kalbü'l-mü'mini beytullah) (Saygı, 1996: 37), kendisi ise âlem-i kübra (Aytekin, ty.: 95), gönül, Kâbe ve Hakkın nazargâhı kabul edilir. Şöyle ki "mü'minün gönli sarâyıdır ki nazargâhı ilâhîdür ve bağbân, Hakk Ta'âlâ'dur ki ânun hâfızıdır" ifadelerinde olduğu gibi gönül, nazargâhı ilahidir, Hakk Ta'alanın cennet bahçesidir ve bu bahçenin koruyucusu da yine Allah'dır (Kutlu, Parlak, 2008: 290). Gönül, "Hakk Ta'âlâ'nun kudret-i parmağınınun yularındadır ve mutî, munkâddur ve hamil-i esrâr-ı ilâhîdür." (Kutlu, Parlak, 2008: 284) Hz. Peygamber'in "*Kalbu'l-mü'mini Beytullah/Arşullah*"⁷⁸ (Alî el-Kârî, 2002: c. I- 60; Aclûnî, 2000: c. II-116) "*Abdî cennetî, bustânüke ve kalbuke bustânî*"⁷⁹ şeklinde hadisleri referans gösterilerek insanın gönlünün, müminin kalbinin Allah'ın bostanı olduğunu, yani Tanrı'nın evi, nazargâhı, müşahede yeri Allah'ın cenneti/seyrangâhı (Kutlu, Parlak, 2008: 146-147), Beytullah (Allah'ın evi), Hakkın nazargâhı olduğu ifade edilir (Yaman, 1994: 51). Şöyle ki Peygambere nispet edilen bu söz, hem Tasavvuf geleneğinde hem de Alevîlik-Bektaşîlikte bu anlayış ve felsefenin ikinci dayanağı kabul edil-

miştir. *Safvetü's-Safa* nushasında “Ka’be ikidir; birisi Beytullâhdur ki halâyık anı kendülere farz oldıkça tavâf iderler. Ve birisi gönül ka’besidir ki ve beytde geçen hitâb evvel ki Ka’benün tâliblerinedür. Ya’nî egerçi edâ-yı rükn-i İslâm, ol ka’beyile hâsıl olur. Ammâ ma’rifetullâh gönül ka’besinde hâsıl olur. Pes, şöyle demek oldı. Beyt ki: İy Ma’rifetullâhı taleb idüb, Hakk’ı taleb idenler! Gönül ka’besine gelün ve anı bu ka’bede taleb idün ve Hakkı taleb itmek kat-ı mesâfet-i sûrî ile olmaz.” (Kutlu, Parlak, 2008: 321) ifadelerinde olduğu gibi Kâbe taliplilerinin oralara gidip hac yapıp tavaf ettikleri zahir Hac ve Kâbe varlığı teslim edilmekle ve rüknü İslam’ın edası Kâbe’yi hacetmekle hâsıl olacağı kabulü ile beraber Tanrıyı bilmenin (marifetullahın) ve Hakkı talep edenlerin asıl Kâbe’lerinin gönül kâbesi olduğu, Hakkı dağ, bayır, ova, çayır gibi şekilsel uzun mesafeler kat’ ederek bir beldede değil gönül kâbesinde talep edilmesi gerektiği ifade edilir. *Buyruklarda* batınî Kâbe anlayışına referans gösterilen ayetler ise şunlardır: “*Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakırım...*” (Bakara, 2/186), “...*Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.*” (Kâf, 50/16). Bu ayetler, asıl Kâbe’nin gönül kâbesi olduğuna, Allah’ın gönül kâbesinde karargâh kıldığına ve insana şah damarından daha yakın olduğuna istişhad edilmiştir (Kutlu, Parlak, 2008: 321).

Aynı şekilde *Buyruklarda* merdânların oturdukları yerden Hakkı talep seferini yapıp Hakkı buldukları ancak namerdanların ise Hakkı talep için yazılarda, serkeşte (avare) gezdikleri ancak O’nu bulamadıkları dolayısıyla kula kuldandan daha yakın olan Hakkı yazılarda serkeşte (avare) gezmekle visalin (vuslatın) hasıl olamayacağı, Hakk’a visalin önünde asıl perdenin insanın kendi hicabı olduğu ancak kendi engelin ortadan kalkmasıyla visalin hasıl olacağı kaydedilmiştir (Kutlu, Parlak, 2008: 322). Bu nedenle “*Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de...*” (Nisâ, 4/100) ayeti istişhad edilerek kişinin batında Hacı olmasının, ancak matlubu için yola koyulup Kâbe-i Hakîkî’yi, gönül kâbesini talep ile yani müşahede ile gerçekleşeceği (Kutlu, Parlak, 2008: 145), değilse bir cihete yönelmek ve oraya gitmekle batında hacı olunamayacağı tadad edilmiştir. O bakımdan Alevîlik-Bektaşîliğe göre Kâbe-i Hakîkî yoluna düşen salikin/talibin asıl endişesi aile, yol, hastalık, eşkıya tehlikesi ve azığın bitmesi gibi nedenlerle taştan, toprak ve kerpiçten yapılmış Kâbe’ye, Hacca varamama değil, sufîyenin asıl korkusu nefsin ve şeytanın arzularından kurtulamama ayet ve hadislerde ifade edilen doğru yola ayak basamamadır. İşte ne zaman ki salik/

talip şeytandan ve nefisinden kurtulup “Şüphesiz en son varış Rabbinedir.” (Necm, 53/42) ayetinde ifade edilen Harem-i Visal’e (vuslat evine) ayak basınca tıpkı taştan Kâbe taliplisinin aile, yol, hastalık, eşkıya, azık korkularını aşır Kâbe’ye vardığı gibi salık de Harem-i Visal’e ulaştığında “*Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanımazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır.)*” (Âli İmrân, 3/97) ayetinde ifade edildiği gibi tüm korkulardan, tehlikelerden emin ve “*Bilesiniz ki, Allah’ın dostlarına hiçbir korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de.*” (Yunus, 10/62) ifadesinde kendilerinden bahsedilenlerin zümresine de dahil olmuş olur (Kutlu, Parlak, 2008: 108-110).

Buyruklarda iktibas edilen bu ayette dinî seremoni ve merasimin merkezi Kâbe’den, Makam-ı İbrahim’den, gücü yetenlerin orayı haccetmesinden, oraya ayak basanın güven içinde olacağından bahsedilmesine rağmen yukarıda görüldüğü gibi Alevîlik-Bektaşîlikte zahir Kâbe’nin karşılığını Hakîkî Kâbe yani Hakk Teâlâ, Mekke’deki Kâbe’ye varıp orada güven içinde olmanın karşılığını Harem-i Visal yani vuslata ermek, zahir Hac yolunda aile, yol, hastalık, eşkıya, azık sıkıntısı engellerinin yerini şeytan ve nefis engeli, yabanda, yazılarda, serkeşte Hakkı aramanın yerini ayetlerinde ifade edildiği gibi kendinde, nazargâh-ı Hakk/karargâh-ı Hakk olan gönül aynasında aramanın aldığını görüyoruz. O bakımdan Alevîlik-Bektaşîlikte zahir Kâbe ve Hac yok sayılmamakla birlikte ideal kulluk makamında (Hakikat, Marifet makamı) zahir Kâbe’den daha ziyade gönül kâbesine yani Hakk’a daimî yöneliş Hac addedilir. Bu açıdan Şeyh Safî’nin Mevlana Celaleddin Rûmî’den aşağıda iktibas etmiş olduğu beytinde de ifade edildiği gibi ve Mevlevîlikte de olduğu gibi Hakkı yabanda, çölde ve sahrada değil kendinde aramak esas Hac kabul edilmiştir.

Ey Kavm-i be hac refte, kocâyîd kocâyîd
Ma’şûka hemincâst, biyâyîd biyâyîd
Maşûka be hemsâye vû dîvâr be dîvâr
Der bâdiye sergeşte, şoma der çi hevâyid (Kutlu, Parlak, 2008: 321).

Ey hacca gidenler! Neredesiniz neredesiniz?
Muşuke de buradadır, gelin gelin (Nişati, 2006: 885).

Kâbeyi dilğe müşerref ol ki, doğru yol budur,

Olma sergerdan yabande, haciya, vargil otur (Kutlu, Parlak, 2008: 322, dipnot 276).

Alevîlik-Bektaşîlikte gönül, mescid/secdegâh¹⁰ (Kutlu, Parlak, 2008: 302), Kâbe-i hakîkî (Kutlu, Parlak, 2008: 265) olarak telakki edildiğinden dolayı gösteriş ve riyadan dolayı Kâbe'ye gidip Hac yapmak şekilsel putperestlik olarak değerlendirilir, asıl Hac ise Kâbe'ye giderek suret-i toprağı (bedeni) ve kisveyi (elbiseyi) temizlemek değil ruhu pâk eylemek (Kutlu, Parlak, 2008: 313, dipnot; 210-211), nefsi tezkiye ve terbiye etmektir. O bakımdan Alevîlik-Bektaşîlik'te Kur'ân'da defaatle geçen “amel-i salih” ifadesi dış organların pratik amellerini ıslahı ifade etmekten daha ziyade, gönül ıslahı olarak ele alınmıştır. Mesela Şeyh Safi'ye “...*Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.*” (Kehf, 18/110) ayetinde geçen “amel-i salih”in ne olduğu sorulması üzerine Şeyh Safi'nin “Amel-i Salihden murâd, gönüli ıslâh itmekdür. Ya'ni gönüli, nefsânî fesad- dan kurtarmakdur. Mücerred salâhiyet sûretî degül. Ammâ Çünkü salâhiyet ola dahî gönül salâha gele, dîzârî müşâhede itmege lâyıık ola.” (Kutlu, Parlak, 2008: 171) ifadelerinde olduğu gibi ameli-i salihin, sırf sureti organları ıslah etmek olmadığını, asıl ameli salihden muradın ‘gönül ıslah etmek’ olduğunu; çünkü Hakk'ın gönülde müşâhede edilmesi için oranın ıslah edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu bakımdan talibin zahirini ve batınını pâk etmesi (Ayyıldız Yay., ty.: 342), gönlünden kini, kibiri, adaveti, hileyi, kıskançlığı gidermesi (Aytekin, ty.: 114; Ayyıldız Yay., ty.: 374) ve her türlü kötülükten uzak olması gerektiği esastır. Zahiri ibadetle meşgul olup batını/gönlü halka riya ile dolu kişi pâk kabul edilmez (Koç, 2004: 27). Öncelikle kişi kendini pâk eylemelidir ki yani “yuyucu pâk olmayınca yudugu pâk olmaz” (Koç, 2004: 28; Taşğın, 2005: 12b) ifadelerinde olduğu gibi önce kişinin hem iç hem de dış dünyasının pak olması lazım ki harici de pâk olsun. Bu bakımdan Cem ayinine giden talibin öncelikli olarak kalbini pâk eylemesi gerektiği bir ilke haline getirilmiştir (Taşğın, 2005: 10b). Aksi durumda gönlünü bu tür duygulardan temizlememiş olan talipten Peygamberler ve erenlerin bîzar olacağı ifade edilir (Yaman, 1994: 47). Yine Şeyh Safi, “Tanrı ile âşinâ olup yâd olmaya. İmdî İy Tâlib! Hakk ile âşinâ olmaga evvel şahs kendü özin bilmek gerek” (Kutlu, Parlak, 2008: 394). Hz. Ali'nin sözü olduğunu ifade ettiği ve pek çok yerde de atıfta bulunduğu (Kutlu, Parlak, 2008: 194, 394, 419), “*Kendini bilen Rabbini bilir...*”¹¹ sözünün nefsin, benliğin ayıplarından kurtulmak

ve nefsin ıslahı ile meşgul olmak Alevî-Bektaşîlikte dona bulaşan bir necaseti nasıl temizlemek gerekiyorsa insanın, Hakkın azabından kurtulmak, Hakka ulaşış Hakkı görücü olmak ve kendini bilmek için nefsin/gönlünü tezkiye ve tasfiye etmek, ayıplardan arındırmak (Kutlu, Parlak, 2008: 195), riyazet, uzlet ve salih amel de o kadar şarttır (Kutlu, Parlak, 2008: 394-395). Alevî-Bektaşîlikte Hakkı bilmenin yolu kendini bilmekten geçer. Kişinin kendini bilmesi için de “Her nesnenün sevgüsünü kat’ iylemek gerek, gönülden cârûb çalmak gerek. Hakk’dan artuğunu süpürüp gidermek gerek tâ hadd özin dahi bilmek gerek” (Kutlu, Parlak, 2008: 403) ifadelerinde olduğu gibi kendi özünü bu vesileyle Hakkı bilmek bütün varlığa sevgi nazarıyla bakmak ve gönlü temizlemekle olur.

Dört kapının her birine tekabül eden tasavvufî/batınî yorumlarla haccın ele alındığı *Buyruklarda* (Yaman, 1994: 52) hariçte Mekke’deki Kâbe’ye karşılık insandaki gönül kâbesine yine şöyle vurgu yapılmıştır. “Tarikat içinde hacca gitmek mürebbînin gönlüne girmektir. Zahirin Kâbe’ye giden ayağı ile yürür gider. Amma, gönül kâbesine yüzü üzerine yürür gider. Dünya padişahları da Kâbe’ye karşı başlarını koyup, yüzlerini toprağa sürerler. Yani namaz kılarlar. Hakk’a niyaz ederler. Amma arif olan kişi Hakk’ı bilir, kendisine secde kılar. Hakkı bilmeyen sonuna dek müşkil içinde kalır. Hemen cehdedip bir gönül ele getirmeye gayret et ki Kâbe’ye varasın Hakk’ı kendi evinde göresin.

Hatâyi hal çağında
Hakk gönül alçağında
Yüz bin Kâbe yapmaktır.
Bir gönül al-çağında.”¹² (Yaman, 1994: 53).

Sivas ili Kangal ilçesi Yellice köyünde mukim Gökçeler kabilesi aile kitaplığına ait bir Şeyh Safi yazmasında da Kâbe’nin putperest Azer’in oğlu İbrahim (a.s) tarafından yapılmışken kalbin bizatihi Allah Te‘âlâ ve Tekaddes tarafından imar edildiği ifade edilerek gönül almak, gönle girmek Hacc-ı ekber, en büyük hac kabul edilmiş ve bir gönül bin Kâbe’ye yeğlenmiştir.

Dil bedest âver ki haccı ekberest
Ez hezeran Kâbe yek dil biherest (beharest)
Kâbe bünyad-ı Halîl âzerest
Dil nazargâh-ı Celîl ekberest (Kaplan, 2010: 227, dipnot, 225).

Yukarıdaki ifadelerde görüldüğü gibi Anadolu Alevî-Bektaşî İslam anlayışında tarikat ve marifet makamında gerçek hac ayaklarla zahir Kâbe’ye

yürümek değil, gönül aynasında karargâh kılmış Tanrıya daimî teveccüh, onun (mürebbi) gönlüne girmek, onu bilmek ve ona secde kılmak, gönül almak ve gönül ele geçirmektir. Aynı şekilde “Sûfînin...haccı müşşidine tecella eylemektir....Sûfînin kible si ve Kâb’esi mürebbinin ve rehberin yüzüne bakmaktır.” (Aytekin, ty.: 132) şeklinde tarikat makamı haccında talibin Mekke’si Medine’si Hicaz bölgesindeki beldeler değil, pîrin ve müşşidin ocağı olarak görülmüş, bunların ocağına niyaz etmek, mürebbi ve rehberin yüzüne bakmak haccı gani olarak telakki edilmiştir (Aytekin, ty.: 131).

Alevîlik-Bektaşîlikte bir gönül almak Kâbe yapmaktan evla kabul edilmiştir (Koç, 2004: s. 35-36). Gönlün Kâbe olarak kabul edilmesi, insan gönlünü imarın Kâbe’yi imara denk yahut daha evla görülmesi Kâbe’yi imar eden Halil İbrahim Peygamber’in Kâbe’yi imar etmekle Allah’ı hoşnut ettiği düşüncesi hasıl olması üzerine kendisine saçı, sakalı, tırnakları ve bıyıkları uzayıp, bıyıkları ağzını kapatmış bir şekilde gelen misafirin ilk etapta gönlünü kırması, daha sonra gidip ayağına kapanıp gönlünü alması şeklinde Hz. İbrahim ile ilgili anlatılan bu kıssaya da dayandırılmıştır.¹³ Tanrısal rıza ve hoşnutluğun Hz. İbrahim’in Mekke Kâbe’sini inşa da değil, gönül kâbesini imar da olduğu şeklinde (Saygı, 1996: 62) ayet ve hadis referansları yanında bu kıssa ile de desteklenmiştir. Muhtemelen Alevî-Bektaşî edebî kültüründe bu hikâyemsi anlatımların menşei de Kur’ân’da geçen Hz. İbrahim’in Allah tarafından kendisine gönderilen misafirleri ağırlamasına dayanır (Hûd, 11/69-70; Zâriyât, 51/24-27).

5. Sonuç

Alevî-Bektaşî *Makâlât ve Buyruklarında* medrese kökenli fakihlerde ve zahirî ulema da olduğu gibi dini metinlerin sadece literal, zahirî, (*formel*) şer’î algılanışı, seremonik ve ritüelîk boyutları, merasim ve törens el kalıpları değil aynı zamanda işarî, batınî (*ezoterik*) yorumu yani tarikat, marifet ve hakikat kapısı telakkileri de geliştirilmiştir. Asya’da gök salıp Anadolu’da gelişen bu İslam tasavvurunda kendisine ayakla yürünen, taş, toprak, kerpiç ve duvarlardan ibaret Mekke’deki Kâbe’ye dağ, tepe, ova çayır kat’ etmekle yapılan hac, Şeriat kapısı ritüelî olarak kabul edilmekle birlikte, bu hac, tarikat, marifet ve hakikat kapısı ilkeleri arasında tasvir edilen asıl ve ideal hac olarak görülmemiştir. Bu ideal kulluk öğretisinde gönül haccı asıl hac olarak kabul edilmiştir. Tanrı’nın evi ve kiblesi, taş ve kerpiçten duvarlarla örülü Kâbe değil Allah’ın karagâhı ve nazargâhı/tecelligâhı olan gönüldür. Gönül

kiblesine yönelip matluba, maksuda varmak ve onun hoşnutluğunu kazanmak ve insan gönlünü kazanmak, ideal hac kabul edilmiştir. Muhtemelen klasik kaynaklardaki bu ezoterik hac telakkilerinden olsa gerek ki 16. yüzyıl dönem ve sonrası, özellikle de günümüzde bazı Alevî Bektaşîler, Hacer-i Esved'e yönelmenin, Kâbe'yi tavafın putperestlerden kalma cahiliye geleneği olduğu, belli bir yön ve noktaya yönelmenin putperestlik olduğu, her tarafın kible olduğu, Kâbe'den maksadın Müslümanların birliği olduğu, gönül haccını yani insanlarla görüşüp, onlarla geçinmenin, onları kırmamanın ve onların gönüllerini hoş tutmanın bir Hac olacağı şeklinde batnî bir düşünceyi esas alarak Kâbe'yi ziyaret etmeyi Hac için şart koşmadıkları gibi Hacı olmak için de çoğunlukla da Mekke'ye gitmeyi gerekli görmemekteler, daha da ileri giderek tarikat anlayışları çerçevesinde Kâbe Haccının yerine Hacı olmak için Hacı Bektaş'ı ziyaret etmeyi öngörmekteler.

Temelde dini nasslardan kaynaklanan her ayetin bir zahir bir batın anlamının varolduğu düşüncesi, nasslara yorum zenginliği katmanın ve İslam'ı derunî, ruhî hayattan yoksun donuk kaidelerden kurtarmanın yanında, geçmişte bazı mutasavvıflarda olduğu gibi salt batına yönelip zahiri ihmal/iskat gibi tehlikeli noktalara varabileceğini de¹⁴ ifade etmemiz gerekir. Dolayısıyla Alevîlik-Bektaşîlikte genelde ibadetlerin özelde Haccın tarikat, marifet ve hakikat yorumları ideal kulluk felsefesi kabul edilmekle birlikte klasik kaynaklardaki bu ibare, ifade ve yorumlardan hareketle bilinen namaz, oruç, hac ve zekat gibi şekli/formel ibadetleri yok saymak, başta bu eserleri doğru okuma ve doğru anlama ızan ve insafından mahrum olmaktan başka bir şeyle izah etmek mümkün olmayacaktır. Çünkü *Makâlât* ve *Buyruklarda* Şeriat kâpısı asgari dindarlık düzeyi ilkeleri arasında tadad edilen belde haccının veya sûrî/zahirî haccın vücubiyeti ve buna dair istinbat ve istişhad edilen ayetler gözardı edilemez.

Sonnolar

- 1 Muhtemelen klasik kaynaklardaki bu *ezoterik* hac telakkilerinden olsa gerek ki 16. yüzyıl ve sonrası dönemde özellikle de günümüzde bazı Alevî Bektaşîler, Hacer-i Esved'e yönelmenin, Kâbe'yi tavafın putperestlerden kalma cahiliye geleneği olduğu, belli bir yön ve noktaya yönelmenin putperestlik olduğu, her tarafın kible olduğu, Kâbe'den maksadın Müslümanların birliği olduğu (bkz. Öztoprak, 1990: 28-30, 32-35). gönül haccını yani insanlarla görüşüp, onlarla geçinmenin, onları kırmamanın ve onların gönüllerini hoş tutmanın bir Hac olacağı şeklinde batnî bir düşünceyi esas alarak Kâbe'yi ziyaret etmeyi Hac için şart koşmadıkları gibi Hacı olmak için de çoğunlukla da Mekke'ye gitmeyi gerekli görmemekteler, daha da ileri giderek tarikat anlayışları çerçevesinde Kâbe Haccının yerine Hacı olmak için Hacı Bektaş'ı ziyaret etmeyi öngörmekteler. (Bkz. Ali Gökveloğlu, Haydar Çelebi, Eyüp Yıldırım, Hüseyin Yıldız, Haydar Baykal, İbrahim Günay, Süleyman İş, Dursun Şahin, Ahmet Şahin

- gibi Alevî-Bektaşî meşrepli insanlardan naklen (bkz. Üçer, 2005: 315).
- 2 Ankaravî, asıl haccın ayağı hak yoluna koymak olduğuna da Şu'arâ, 26/77. ve En'âm, 6/79. ayetlerini istidlal etmiştir (Ankaravî, 2008: 208).
 - 3 Benzeri bir ifade “Şu Kâbe'yi yakmak istiyorum, tâ ki halk Kâbe'yle uğraşmasın, Allah'a yönelsin ve onunla uğraşmasın” şeklinde Ebû Kâsım Nasrabâdî' (ö. 372/982) ve de nispet edilmiştir (Attar, 2007: 700).
 - 4 Bu sözün farklı varyantları için bkz. (İbn Mâce, ty.: Fiten, 2; İbn Hibbân,1988: c. XIII- 76).
 - 5 “Kalbü'l-Mümini beytullâh/arşullâh” sözü gönül kâbesinin veya insanın taş ve kilden yapılmış Kâbe'den daha üstün olduğuna dair mutasavvıfların tasavvufî literatürde yaygın olarak kullandıkları hadisler (sözler) arasında yer almıştır.
 - 6 Hac farızasının yerine getirilmesiyle ilgili bu ayetin diğer Buyruk nüshalarında da yer aldığı görülür. Bkz. (Koç, 2004: 5).
 - 7 Bu hadise kaynaklarda ulaşamadık.
 - 8 Bu mealde “Müminin kalbi Allah'ın parmaklarından iki parmak arasındadır” hadisi için ayrıca bkz. (İbn Kuteybe, 1999: 54, 129, 302-303).
 - 9 Bu hadise kaynaklarda erişemedik.
 - 10 Buyruklarda insanın secdegâh olması da Kur'ân'da anlatılan insanın ilahî nefheyi taşımasından dolayı Meleklerin Hz. Adem'e secdesine dayandırılır. Şeyh Safi, meleklerin Hz. Âdem'e secde edişinin asıl sırrına vurgu yaparak sırrı, Allah'ın insanoğlunun gönlüne emanet ettiği ilahî bir latife olarak ele alır. Hz. Âdem'in, meleklerin *secdegâhi* olmasının sebebini ise Âdem'in vücut hazinesinde gizli olan bu sır ile izah eder. Şeytanın Hz. Âdem'in tabiatındaki bu ilahî sırrı görmeyip balçığının zulmetine bakarak büyüklenip secde etmediğini, insanın, secde ehlinin kiblesi olmasının asıl sebebini de insan tabiatında (vücüd-i Âdem) olan işte bu sır ile açıklar. Gönlün mahallinin ma'rifet ve muhabbet, ruhun mahallinin müşahede, sırrın mahallinin muayene ve hakikatin mahallinin ise emanet-i latife-yi sır olduğunu belirtir. Şey Safi, “*Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir* (Hadid, 57/4) ayetini bu yorumlara şahit getirerek sırrın ruhtan daha latif ve daha şeffaf olduğunu Allah'tan başka kimsenin ona muttali olamayacağını ifade eder (Kutlu, Parlak, 2008: 279-280).
 - 11 Alevî-Bektaşî kaynaklarında kendisine çokça atıfta bulunulan bu hadisin sıhhati yahut Hz. Peygamber'e ait olup olmadığı konusunda bkz. (Sühreverdi, 1971: 195; Sehâvî, 1985: 657; Aclûnî, 2000: c. II-312; Ali el-Kârî, 1986: 337; Derviş el-Hût, 1991: 446; Şeybânî, 1985: 170; Suyûtî, ty.: c. II-451-455; Nasıruddin Elbânî, 1988: c. I-165; İzmirli, 1332: 96).
 - 12 Benzer düşünceler için bkz. (Atalay, 1998: 118, 125, 183; Kaplan, 2010: 226-227); Ayrıca, Kâbe'nin ve diğer menâsikin sembolik yorumları için bkz. (Bilgiseven, 1994: 42-43).
 - 13 Bunun da temeli Bakara suresinde yer alan Hz. İbrahim Kâbeyi imarı konusu üzerine temellendirilen kurgusal bir kıssaya dayanıyor. O da şudur. “Halil peygamber Kâbe'yi yaptı nihayetinde şükr itti kim bu gibi hizmete muvafık oldum. Nagâh-ı bilagâh-ı ilahîden hitab geldi kim, ya Halil bana acib hizmet arz itdin. Benim bir mihmanımın gönlün ele almadın, dedi. Cenab-ı Halil, bildiğim mihman gönlün ele almak Kâbe yapmaktan evla ve eşref imiş ve ahd eyledi kim mihmansız bir lokma yemeye. Andan evine vardı. Kırk gün mihman gelmedi. Ol da bir lokma yemedi. Zaif oldu. Kırk birinci gün bir kişi geldi. Amma gayet acib surette. Dırnaklar uzamış ve saçı yüzünü örtmüş ve bıyıkları ağzını örtmüş ve gözlerinin چراغی sakalının üstüne dökmüş, heman dem Halil peygamber aleyhisselam karşuda varub ikram idüb evine getürdi. Ba'del avde Halil aleyhisselam kendi re'yince konuka terahhümen ustura getürüb gel senin başımı tıraş ideyim. Heman dem ol misafir, ya Halil sen benim aybım gördün, diyüb de kakdı, gitdi. Halil aleyhisselam ol kadar ilhah ü ibram itdi. Müfidi olmadı. Münacat itdi kim, ilahi bana bir misafir irsal itdin, durmayub gitdi. Hitab-ı izzet geldi kim, ya Halil ol misafir senden incinüb gitdi. Ol misafirin hatrın hoş it. Azzem ve celalim hakkıçün ismin ceride-i nübüvvetden mahv iderim. Ol dem hazreti Halilin can başına sıçrayub tez konuk ardından irişdi. Mübarek yüzün konuk ayakına düşüb ağladı. Ve arkasına alub getürdi. Özür diledi. Gönlünü ele aldı. Ol misafiriyle nice hikmetler müşahede eyledi” (Koç, 2004: 35-36).
 - 14 Bu hususta Affî, bedeni amellere zahir ve batın açısından bakış, dinin hudutlarında kaldığında ve remiz

ile mermuzu bir arada tuttuğu zaman derin bir dinî bakış olduğu hususunda şüphe yoktur, der. Ancak yine de bâtinî veya ruhanî kabul edilen şer'î tekliflerin te'vilinde aşırılığa kaçma vardır. Bu aşırılık, teklifleri iskat derecesine varabileceği gibi -himmet haccını, Beytullah'ı haccetme veya zikri, namazın yerine koyma gibi- ruhanî teklifleri, şer'î teklifin yerine geçirme derecesine de varabilir. Hüseyin b. Mansur ve talebesi Ahmed b. Sehl, özellikle hac hakkında böyle bir aşırılığa yönelmişlerdir (Affî, 2004: 16).

Kaynaklar

- Affî, Ebu'l-Alâ. (2004). *Tasavvuf, İslam'da Manevî Hayat*. 3. Bsk., İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aclûnî, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdi'l-Hâdî el-Cerrâhî. (2000). *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs*. Tah. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Handâvî, 1. Bsk., yy.: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Alî el-Kârî, İbn Suldân Muhammed Ebu'l-Hasen Nureddîn Mollâ el-He-revî. (2002). *Mirkâtu'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. 1. Bsk., Beyrut-Lübân: Dâru'l-Fikr.
- (1986). *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevdûa*. Tah. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ, Beyrut: yy.
- Atalay, Adil Ali (Haz). (1998). *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*. İstanbul: Can Yayınları.
- Attar, Feridüddîn. (2007). *Evlîya Tezkireleri*. Çev. Süleyman Uludağ, 1. Bsk., İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- (ty.). *Tezkiretü'l-Evliyâ*. Haz. Mehmet Zahid Kotku, İstanbul: Dilek Matbaası.
- Aytekin, Sefer, (Haz.). (ty). *Buyruk*, Ankara: Emek Basım-Yayınevi.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan. (1994). "Türkiye'de Sosyal Çözümle Tehlikesi Olarak Alevî-Sünnî Ayrılığı", *DEAD*., İstanbul, 42-43.
- Bursevî, İsmail Hakkı. (2004). *Ferâhu'r-Rûh, Muhammediyye Şerhi*. Haz. Mustafa Utku, Uludağ Yay., İstanbul.
- Coşan, M. Esat (Haz.). (ty.) *Makâlât*, Ankara: Seha Neşriyat.
- Dindi, Emrah. (2011). *Alevî-Bektaşî Geleneğinde Kur'an Anlayışı*, 1. Bsk., İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ebû Abdillâh Muhammed Derviş el-Hût el-Beyrûtî. (1991). *Esne'l-Metâlib fi*

Ehâdîsi Mühtelifeti'l-Merâtib. Tah. Abdurrahman Muhammed b. Derviş el Hût el Beyrûti, Beyrût: Dâru'l-Fikr.

Ebû Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mûsa b. Mehrân. (1974). *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*. yy.: es-Sa'âde bi-Civâri Muhafadati Mısır.

Efendi, Yunus Vehbi. (2003). *Haccın Sırları*. Haz. Veysel Akkaya, Nesibe Akkaya, İstanbul: Okul Yay.

Elbânî, Muhammed Nasıruddîn. (1988). *Silsiletu'l-Ehâdîsi'd-Daîfe ve'l-Mevdûa ve Eseruha's-Seyyiu fi'l-Umme*. Riyad: Mektebetu'l-Maârif.

Erzurumî, Bedrüddin. (1993). *Gülzâr-ı Samini Sohbetler*. İstanbul: Marifet Yay.,

Gölpınarlı, Abdulkaki (Haz.). (1958). *Vilayetnâme*. İstanbul: İnkılab Kitabevi.

Hucvirî. (1996). *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*. Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları.

İbn Hibbâb, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Mabed et-Temîmî Ebû Hâtîme ed-Dârimî. (1988). *Sahîhu İbn Hibbân*. Tah. Şuayb el-Arnâvûd), 1. Bsk., Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. (1999). *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*. 2. Bsk., yy.: el-Mektebu'l-İslâmî, Müessesetu'l-İşrâk.

İbnu'l-Arabî. (2007). *Fütuhât-ı Mekkiyye*. Çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Littera Yay.

———. (2004). *el-Fütühât-ı Mekkiyye*. Haz. Nevvâf Cerrâh, Beyrut: Dâru Sâdır.

İmam Gazâlî. (2014). *İhyâ-ı Ulûmi'd-dîn*. Terc. Ali Arslan, İstanbul: Merve Yayınları.

İzmirli, İsmail Hakkı. (1332). *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*. İstanbul.

Kaplan, Doğan. (2010). *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevîlik*. 2. Bsk., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Kazvîni, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. (ty.). *Sünen-ü İbn Mâce*. Tah. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, yy: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Faysal 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî.
- Koç, Yunus, (Haz.). (2004). Şah İbrahim Ocağından Gelen Bir Şeyh Safi Buyruğu. *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, cilt: IX, sayı: 30, 63-118.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. (1999). *Kuşeyrî Risâlesi*. Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kutlu, Sönmez, Nizamettin Parlak (Haz.) (2008). *Makâlât Şeyh Safi Buyruğu*. İstanbul: Horasan Yayınları.
- Mevlânâ, Celâleddîn Rûmî. (1969). *Fihî Mâfih*. Çev. Meliha Ülker Ambaroğlu, İstanbul: Maarif Basımevi.
- . (1337). *Külliyât-ı Dîvân-ı Şems -Dîvân-ı Kebîr-*. Trc. B. Furuzanfer, Tahran: Danişgâh-ı Tahran.
- . (2000). *Mesnevî-i Mâ'nevî*. Haz. Tevfik Sübhânî, Tahrân: İntişârâtı Revzene.
- Namlı, Ali. (2006). "İsmail Hakkı Bursevî'nin Gözüyle Hac ve Kutsal Mekânlar". *Keşkül Dergisi*, Hac Özel Sayısı, İstanbul.
- Nişatî. (2006). *Şeyh Safi Tezkiresi*. Haz. Möhsün Nağisoğlu, Sever Cebbarlı, Rauf Şeyhzamanlı, Bakı, Nurlan.
- Öz, Baki, (Haz.). (1996). *Fevâid*. 1. Bsk., İstanbul: Can Yayınları.
- Öztoprak, Halil. (1990). *Kur'ân'da Hikmet Tarihte Hakikat, Kur'ân'da Hikmet İncil'de Hakikat*, 4. Bsk., İstanbul: Can Yayınları.
- Saygı, Hakkı (Haz.). (1996). *Şeyh Safi Buyruğu ve Rumeli Babagan Bektaşî Erkanları*. İstanbul: Mert Matbaacılık.
- Sayın, Esmâ. (2010). *Tasavvuf Kültüründe İbadetler: Hac Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahman. (1985). *el-Mekâsidü'l-Hasene fî Beyânî Kesîrin mine'l-Ehâdîsi'l-Müştehirâ 'ale'l-Elsine*. Tah. Muhammed Osman el-Huş, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

- Serrâc, Ebû Nasr Tûsî. (2012). *el-Lumâ*. Çev. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebîbekr. (ty.). *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Sühreverdi, (1971). *Avârif*. Tah. Abdulhalim Mahmud eş-Şerif, Kahire: yy.
- Şahkulu Sultan Külliyesi (Haz.). (1995). *İmam Cafer Buyruğu*. İstanbul; Şahkulu Sultan Külliyesi Mehmet Ali Hilmededebaba Araştırma Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Şeybânî, Abdurrahman b. 'Ali b. Muhammed b. Ömer. (1985). *Kitâbu't-Temyizi't-Tayyib mine'l-Habîs*. Beyrut: yy.
- Taşğın, Ahmet. (2005). "Şeyh Sâfi Menâkıbı ve Buyruklar". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. cilt: x1, sayı: 33, 441-458.
- Uludağ, Süleyman. (2001). *İnsan ve Tasavvuf*. İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- . (2006). "Cemâl-i Kâbe ve Hac". *Keşkül Dergisi*, Hac Özel Sayısı, İstanbul.
- Üçer, Cenksu. (2005). "Geleneksel Alevîlikte İbadet Telakkileri", *U.B.V.A.S.* , -1- Tübitak, 1. Bsk. İsparta, 297-308.
- Yaman, Mehmet, (Haz.). (1994). *Erdebili Şeyh Safi ve Buyruğu*. İstanbul: Ufuk Matbaası.